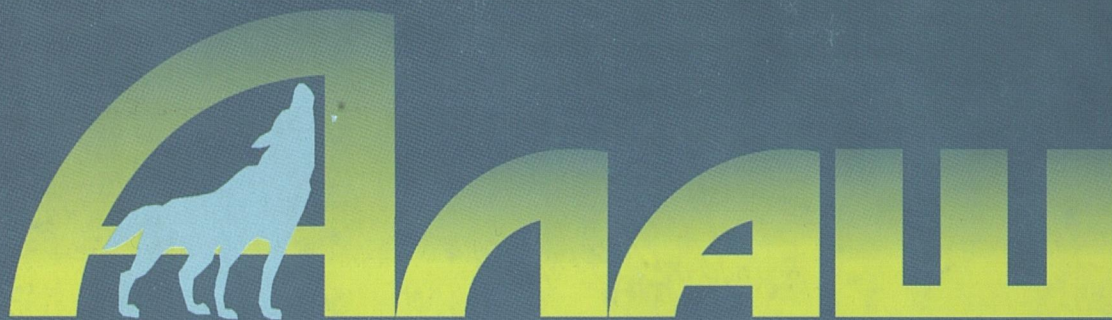

ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

БҰЛ САНДА:

Шыңғыс ханның қазаққа қатысы қанша?

К вопросу о происхождении племени Рамадан

Моғолстан хандығы және Жалайырлар

Исторические взаимоотношения казак и казах

Еділ-Жайық арасы ежелгі қазақ жері

№ 4(7), 2006

ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙНЕСІ ӨЗГЕРГЕН БИЛЕР

Қазақ көшпелі қоғамында хандар мен сұлтандардан кейінгі әлеуметтік сатыдан орын алатын ру басшылығы – билер болды. Би болып тек қара халықтың өкілдері ғана сайлана алатын, ал ақсүйек тұқымы би болмады, бірақ қазақ әдет-ғұрпына негізделген сот істеріне араласып отырған.

Би – халықтың көкейіндегісін айтқан, көмейіндегісін көре біліп, жарыққа шығарған әділет жоқшысы болған.

Биді барлық та, байлық та жасай алмаған. Билік тұғырға топты жарып, таразы басын тең ұстаған, әр істің әділін қара қылды қақ жарып айтқан, адам ғана көтерілген. Би – табиғи дарын, асыл текті ақыл иесі, арғыны көре білген көсем, ақпа-төкпе шешен адам болған. Билер жақсы менен жаманды, жақын мен алысты, қиын мен жеңілді алға тартқан. Мал дауы мен жан дауын шешкен, ар дауы мен намыс дауына кесім кескен. Бітіспейтін дауды бітістірген. Сондықтан да қазақта «тілмен түйгенді, тіспен шеше алмас» деген қанатты сөз қалған.

Қазақтың басына қаралы күн туып, жан-жақтан жау анталағанда бытыраған халықтың басын біріктіріп, басқыншы жауға қарсы күресті ұйымдастырған қазақ билері көп болды. Солардың ішінде туған халқы есімдерін құрметпен еске алатын Төле-би, Қазыбек-би, Әйтеке-билер жоңғар шапқыншылығынан халық аяусыз жапа шегіп, ауыртпалық көрген тұста құмалақтай шашыраған қазақ халқының басын біріктіріп, халықтың аман қалуына көп күш салды. Бұлардың құрған билігін Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен айтып түсіндіруге болады. Аяулы ағамыз Ахаң: «Әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын дәрі еді¹», - деген екен.

Міне, осындай халық қастерлеген билердің біз зерттеу жүргізген кезеңде, яғни XIX ғасырдың екінші жартысында, Қазақстанның әлеуметтік-саяси және шаруашылық өмірінде алатын орны қандай еді? «Би» сөзінің шығу тегін іздеу мәселесі зерттеушіні еріксіз тарихтың тереңіне жетектейді. Ертедегі шығыс авторларының айтуынша ол сөз «бек», «биік» деген мағына беріп, бір рудың басшысы дейтін ойды түсіндіреді екен.

Атақты саяхатшы П.С.Паллас билерді дворяндық лауазыммен қатар қойып, олардың қазақ қоғамындағы алатын орнының ерекше екендігін атап өтеді². Бұл ойды Рычков Г.И. өз еңбектерінде қуаттайды. «Би-князь», - деп жазады ол, - Азия халықтарындағы дворяндық лауазымдағы асыл тектілер³. Рычков Г.И. билерді хандар және сұлтандармен тең қойып, әлеуметтік сатыда бір қатарға қояды. Қазақтардың әдеттік құқын арнайы зерттеген А.Леонтьев «би» сөзі «билеймін», «билейді» деген етістіктен (от глагола «управлять») шыққан деп түсіндіре келе, билердің қазақтың хан сұлтандарынан бір саты да төмен тұрмағанын, керісінше халыққа бір табан жақын тұрғанын дәлелдейді⁴. Осы ойын дәлелдеу үшін ол қазақтың «Хан ақсұңқар болса, оның алтын тұғыры би болар» дейтін қанатты сөзін келтіреді⁵. Бірақ қазақ билерінің қарапайым халықтың алдындағы беделі

барлық билікті қолдарында ұстаған хан-сұлтандарға қарағанда жоғары болды.

Патша үкіметі қазақ даласындағы бар билікті қолына алу мақсатында XIX ғасырдың 20-шы жылдарында ел басқарудың хандық жүйесін жойған ережелерінде билер сотына шектеулер жасай бастады. Орыс империясының заңдары мен қатар әдеттік-салттық және шарият нормаларымен орайластыра жасалған заң ережелері жүзеге аса бастады. Бұрын ауыл-ауылды басқару үшін қолынан іс келетін, шешен, білікті де білімді адамдарды халық өзі сайлайтын. Қазақтың ел билеу үрдісінде демократиялық дәстүрлердің мықтылығы сондай билер жоғары жақтың нұсқауымен қойылмайтын. Билерді рулар өздері сайлайтындықтан олар мүмкіндігінше әділ болуға тырысатын. Әділетсіз билерді көп ұзатпай алып тастап отырған, қарапайым халық оларға қоғамдық өмірде ешқашан қолдау көрсетпеген, қатты сынаған, мазаққа ұшыратқан. Билердің әділдігі жөнінде «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген ұлағатты сөз қалған.

Билер қараған іс аяқсыз қалмайтын еді. Патша үкіметінің өлкеміздегі отаршылдық саясаты күш ала бастаған соң хан-сұлтандармен қоса елді басқарудағы демократиялық принциптер де бірте-бірте жойылып, қазақ қоғамындағы билердің ықпалы жойыла бастады. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы ереже» бойынша билер сайланатын және патша үкіметінің тарапынан бекітілетін болды. 1867-1868 ж.ж. реформалар бойынша жаңа сот органдары құрылды. Жалпы империялық заңдар негізінде әрекет ететін әскери-сот комиссиясы мен уездік соттар жұмыс істей бастады. Ауылдық жерлерде билер соты сақталғанымен олардың құқықтары шектеулі болды.

Жергілікті халықтың өкілдері төмендегідей қылмыстың түрін жасаса империялық әскери сотпен сотталатын болды. «Сатқындық жасау, үкіметке қарсы бас көтеру, қазынаның поштасы мен көлігіне шабуыл жасау, телеграфты қирату, қызмет адамдарын өлтіру» әскери сотқа тартылды. Миссионерлік саясатты қолдау үшін патша үкіметі христиан дінін қабылдағысы келген адамдарды өлтіруге қатысы барларды өте қатаң жазаға тартуды (привлечь к суровой каре) әскери-сот комиссияларына қатты табыстады⁶.

Қазақ ауылдарындағы рулық байланыстардың үзілуі және билерді орыс үкіметінің сайлап, бекітуі билер қатарына байлықтан басқа қасиеті жоқ, халық жадында әлімсақтан сақталған «би» деген ұғымға сай келмейтін кездейсоқ адамдардың келуіне жол ашты. Осындай билердің шешімінде әділдіктің болмауы орыс империясының сот органдарының беделін арттыра түсті. Ал кейбір әділ болғысы келген билердің өзі қалталы байлар мен қызметі үлкен болыстарға, ояз бастықтарына тәуелді болды. Қазақ билерінің мүшкіл қалын мына құжаттан анық көруге болады: «Қазіргі уақытта халық судьяларының арасында материалдық жағынан тәуелсіз адамдар өте аз. Мұның өзі оларды, бір жағынан күшті және бай қазақтардың ықпалына түсіреді, ал, екінші жағынан құдіреті күшті болып тұрған болыс бастығының қолына мақтап береді. Қазіргі уақытта кедей әділдік таба алмайды»⁷.

1867-1868 ж.ж. реформа бойынша қазақтардың өз ішіндегі ұсақ-түйек азаматтық және қылмыстық істерді шешу үшін әр болыстағы түтін (шаңырақ) санына байланысты төрттен сегіз биге дейін сайланатын болды. Билер сайлауы болыстар сайланатын мерзімде және сол сайлаушылар арқылы өткізіліп әскери

губернатордың бекіткенінен кейін күшіне енетін болды⁸. Билер үкіметтен ешқандай жалақы алмай, тартысты мәселелерді шешкені үшін «билік» деп аталатын, айыпталушының төлеген құнының белгілі пайызын алып отырған. Бұл туралы патша заңгерлерінің шығарған «Инструкция о народном суде у киргизов» деп аталатын заңының 138-ші тармағында былай деп көрсетілген; «Выбранные в бии утверждаются губернатором; жалования им не полагается, но они имеют право получать за решение дел особый штраф с виновного (билік), установленными народными обычаями; штраф этот преимущественным иском не должен быть определяем десятой части стоимости иска; и за решение дел о личных оскорблениях назначается бийлык согласно обычаям»⁹. Ал қазақ билері құны 300 сомнан (12 аттың құны, ол кезде бір аттың жәрмеңке бағасы – 15-20 сом тұратын) 500 сомға дейін (20 аттың құны) тұратын істерді ғана шеше алатын еді. Бұл мәселе аталмыш заңның 146,154 және 155 тармақтарында анық көрсетілген. Онда да билер шешімін облыстық басқарма бекіткеннен кейін ғана ол күшіне енетін еді. Патша әкімшілігі заңда көрсетілген нұсқаулармен қазақ билерін өздеріне тәуелді етіп, аяқ-қолдарын тырп еткізбей тұсап ұстады деуге әбден болады. Билерге уезд бастықтары қоладан істелінген белгілер мен арнайы жасалынған мөрлерді тапсырды. Қола белгіні билер мәселе шешіп, билік айтқан кезде кеуделеріне тағып жүріп, ал қабылданған шешімді мөрмен растайтын еді. Ал қола белгі мен мөрдің формасын Ішкі істер министрлігі бекітетін¹⁰. Билік қызметтен айырылған адам мөр мен белгіні жаңа биге өткізіп беретін. Мөр мен белгі жоқ бидің билігі жүрмейтін болды. Бұл біріншіден, екіншіден, билер шешімінің орындалуы болыс басшыларына тапсырылды. Ал болыс басшылары болса уезд бастықтары болған орыстың әскери шенеуніктерінің ашса алақанында, жұмса жұдырығында болды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы патша өкіметінің жергілікті жердегі өкілдері мен болыс басшыларының қарапайым елді қанап-тонауын, олардың бір-біріне қолдау жасап, халықты талан-таражға салуын М.О.Әуезовтің тілімен айтқанда «Халыққа қарсы жұмсалған мұндай істерде қабақпен табысатын ел жуандарының ынтымағы – бөрі көргенде біріге қалатын ауыл итінің мінезіндей»¹¹, - деп айтуға болатын.

Билік қызметке өзінің алдында елдің нашарларын қанап, тонап, қан қақсатып, зар жылату мақсатын қойған болыс басшылары мен ояз нашандіктері (начальники уезда) араласып, заң бойынша араласуға құқы жоқ болса да, бақылау жасаудың орнына істің бәрін тікелей өздері шешіп отырған. Тіпті дала генерал-губернаторлығының 1882 жылғы «Облыстарды басқару ережелерін қайта қарау» туралы комиссияның анықтағанына сенер болсақ, кейбір болыстағы сайланған билердің қолындағы мөрі мен қолындағы билік белгісін болыс басшылары тартып алып, өз қалталарына салып алған да қажетті уақытта мөр басатын жерге қонжытып мөр басып, жалған құжаттар жасаған екен¹². Ал шын мәнінде сайланған бидің «аты бар да, заты жоқ» болып шыға келген. Болыстар болса патша итаршылдарымен ауыз жаласып кетіп отырды. Патша самодержавиесі мен қазақ қоғамының үстем тап күштерінің осы ауыз жаласуын М.О.Әуезов былай деп жазды: «Урядниктер мен приставтар сахарадағы редакциялық консервативтік күштермен қоян-қолтық келіп, келісіп кетеді»¹³.

1886 және 1891 жылдардағы Түркістан және Дала өлкелерін басқару жөніндегі «Ережелер» қазақ даласындағы сот ісіне жекелеген өзгертулер енгізді.

Бұл «Ережелерге» сай мировой судьялар мен облыстық соттар империялық соттар типіне жатқызылып, билер соттары өзінің мәні жағынан феодалдық соттар болды¹⁴. Олар, әдетте, ауылдағы қанаушы жоғары топтардың мүдделерін қорғады және отаршылдық өкімет орындары позицияларының нығаюына жәрдемдесті. Сөйтіп, ХҮІІІ ғасырдың аяғына дейін қазақ қоғамында ерекше орын алатын әлеуметтік категория – билер ХІХ ғасырдың басынан бастап патша өкіметінің отарлау, тонау-талау саясатының күшейе түсуіне байланысты бұрынғы әлеуметтік бейнесінен айырылып қалды. ХІХ ғасырдың аяғына қарай қазақ қоғамындағы әділ, адал билердің үлес салмағы мүлдем азайып кетті. Оны Семей облысынан әскери губернаторының: «Судьялар сатылғыш, өз партияларының мақсаттырын көздейді және мүдделерін қорғайды, шешімдері жалған куәлардың көрсеткендеріне негізделеді»¹⁵, – деп баяндауынан анық байқауға болады. Солай бола тұрса да билер соты 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейін қазақ ауылдарындағы ұсақ-түйек қылмыстық және азаматтық істерді қарайтын ресми орган болып келеді.

¹ Билер сөзі (Шешендік толғаулар). – Алматы, 1992. – 46.

² Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. ч.1. – СПб., 1809. – 579б.

³ Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957. – 40б.

⁴ Леонтьев А. Обычное право киргизов // Юридический вестник. – СПб., 1890. т.5. – 118б.

⁵ Там же. – 121б.

⁶ Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети ХІХ – начала ХХ века. – Алматы, 1963. – 45б.

⁷ «Оренбургский листок». 1901. 28б.

⁸ ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, 64-к, 1-т., 436-іс, 2 - п.

⁹ Бұл да сонда.

¹⁰ Бұл да сонда.

¹¹ Әуезов М.О. Абай жолы. 3-ші кітап. 20 томдық шығармалар жинағы. 5-том, – Алматы, 1980. – 43б.

¹² ҚР ОМА, 64-к., 124-іс, 24-п.

¹³ Әуезов М.О. Моя работа над романами об Абае // Вопросы литературы. 1959. № 6. – 105б.

¹⁴ Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. – Алматы, 1955. – 73б.

¹⁵ Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. – Алматы, 1960. – 423б.

РЕЗЮМЕ

В статье показаны изменения в социальном статусе биев в казахском обществе в период колониальной политики царской России и административно-территориальных реформ во второй половине ХІХ века.

SUMMARY

In this article are shown the main changes in social position of bii in Kazakh society during the colonial period of tsarist Russia and administrative-territorial reforms in the second half of ХІХ century.